

BLAGOSTANJE, RAZVOJ I DRUŠTVENA PRAVDA

Uvod u pristup zasnovan na sposobnostima

Biblioteka

MINIMA

Za izdavače

Bora Babić, direktorka

Gazela Pudar Draško, direktorka

Urednik

Petar Bojanić

Recenzenti

Adriana Zaharijević

Ivan Mladenović

Nikola Njegovan

**AMARTJA SEN
MARTA K. NUSBAUM**

Blagostanje, razvoj i društvena pravda: uvod u pristup zasnovan na sposobnostima

**Preveli, priredili i uvodnu studiju napisali
Bojana Radovanović
Marko Konjović**

Akadembska knjiga

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Naslovi originala

Amartya Sen

,,Development as Capability Expansion“, u: S. Fukuda-Parr, A. K. S. Kumur (ur.),
Readings in Human Development, New Delhi and New York: Oxford University Press,
2003: 3–16.

Martha C. Nussbaum

,,Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice“,
Feminist Economics 9 (2–3), 2003: 33–59.

Amartya Sen

,,Capabilities, Lists, and Public Reason: Continuing the Conversation“, *Feminist
Economics* 10 (3), 2004: 77–80.

© Akademska knjiga, Novi Sad, 2020.

© Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2020.

PREDGOVOR

ZAŠTO TREBA DA RAZMIŠLJAMO O SPOSOBNOSTIMA?

Kao odgovor na nedostatke dominantnih paradigm društveno-ekonomskog razvoja i teorija pravde, osamdesetih godina prošlog veka nastao je *pristup zasnovan na sposobnostima* [*capability / capabilities approach*], koji je najpre formulisao ekonomista Amartja Sen (Amartya Sen), a potom filozofski razradila Marta Nussbaum (Martha Nussbaum).¹ Osnovna tvrdnja pristupa zasnovanog na sposobnostima jeste sledeća: kada postavljamo normativna pitanja o razvoju ili društvenoj pravdi, treba da se pitamo ne koliko su pojedinačne osobe srećne ili sa koliko materijalnih resursa raspolažu, već šta one zapravo „mogu da čine i da budu“ (Nussbaum 2000: 5, 21, 62 i drugde; 2003: 34, 39; 2006: 70, 73, 168 i drugde). Drugim rečima, pravo merilo razvoja i društvene pravednosti jesu, kako i sam naziv pristupa kaže, ljudske *sposobnosti*.

Ovo izdanje donosi tri teksta rodonačelnika pristupa zasnovanog na sposobnostima. Cilj je jednostavan: predstaviti čitaocima osnovne teorijske postavke pristupa zasnovanog na sposobnostima, te istaći neka od ključnih neslaganja između njegovih idejnih tvoraca.

***

Uopšteno govoreći, pristup zasnovan na sposobnostima predstavlja konceptualni okvir za (i) procenjivanje blagostanja pojedinaca i nivoa razvoja društava, (ii) procenjivanje u kojoj meri društvena uređenja i institucije doprinose blagostanju pojedinaca ili u kojoj meri su oni u skladu sa ljudskim dostojanstvom, te (iii) formulisanje javnih praktičnih politika.² Nekoliko elemenata čine srž ovog okvira³:

(S) 1: Funkcionisanja i sposobnosti kao osnovni pojmovi,

---

¹ Pristup zasnovan na sposobnostima, međutim, svoje korene vuče još od Aristotela (Αριστοτέλης), Adama Smita (Adam Smith) i Karla Marksa (Karl Marx). Za istorijske temelje pristupa, videti, na primer: Nussbaum (1992, 2000, 2006) i Sen (1993, 1999).

² Za sličan pokušaj sistematizacije pristupa zasnovanog na sposobnostima, videti, na primer: Robeyns (2005).

³ Treba zapaziti da je pristup zasnovan na sposobnostima zamišljen kao fleksibilan i višenamenski teorijski okvir, a ne kao precizna teorija blagostanja, razvoja ili pravde; to objašnjava upotrebu termina „pristup“ umesto „teorija“ (Robeyns 2005; Sen 1992, 2009).

(S) 2: Funkcionisanja i sposobnosti kao vrednosno neodređene kategorije,

(S) 3: Vrednosni pluralizam,

(S) 4: Moć delanja,

(S) 4: Vrednovanje osoba kao svrha po sebi,

(S) 5: Informacioni pluralizam,

(S) 6: Mogućnost interpersonalnog poređenja,

(S) 7: Razlika između sredstava i ciljeva.

Pojmovi funkcionisanja [*functionings*] i sposobnosti [*capabilities*] čine okosnicu pristupa zasnovanog na sposobnostima. Dok su funkcionisanja stanja i radnje koje osoba ostvaruje, sposobnosti predstavljaju različite kombinacije funkcionisanja koje osoba može da ostvari. Tipičan primer koji se pojavljuje u literaturi o pristupu zasnovanom na sposobnostima jeste uhranjenost. Biti uhranjen je funkcionisanje, dok je postojanje uslova da budemo uhranjeni sposobnost. Osoba koja gladuje svakako nema odgovarajuće funkcionisanje, no to ne povlači sa sobom da ona nema ni odgovarajuću sposobnost: postoji razlika između osobe koja gladuje jer nema hrane i osobe koja gladuje jer je na religijskom postu. Sen (1999) sposobnosti naziva i *stvarnim slobodama*, ističući da su osobe koje gladuju ili nemaju krov nad glavom suštinski neslobodne, a društvo u kom žive nepravedno.

Dalje, funkcionisanja i sposobnosti vrednosno su neodređeni pojmovi. Drugim rečima, neka imaju pozitivnu, a neka negativnu vrednost, dok su neka funkcionisanja i sposobnosti vrednosno neutralni. Takođe, isto stanje ili radnja može imati različite vrednosti u različitim kontekstima. Na primer, gladovanje osobe zbog nedostatka hrane ima negativnu vrednost, dok za religioznu osobu gladovanje, ukoliko je u pitanju post, može da ima pozitivnu vrednost. Stoga, ne možemo jednostavno tvrditi da je svaka sposobnost sama po sebi vredna: moramo izvršiti dodatnu normativnu analizu.

Pristup zasnovan na sposobnostima ozbiljno uzima u obzir činjenicu da postoji mnoštvo stanja i radnji, bilo osnovnih bilo složenih, koji su vredni. Šta ljudi smatraju značajnim svakako zavisi

od svetonazora i vrednosnih orijentacija članova jednog društva, ali i od društvenih i prirodnih uslova u kojima žive. Međutim, da li je sve što neka osoba ili društvo mogu smatrati vrednim zaista takvo? Ovde je važno istaći razliku između onoga „šta vrednujemo“ i onoga „šta imamo razloga da vrednujemo“ (Sen 1999). Zamislivo je, na primer, da žena koja živi u društvu u kom je ženama onemogućeno učešće u političkom životu uopšte ne smatra sebe uskraćenom, i da ne vrednuje društvenu participaciju. Ipak, da li je takvo društvo pravedno i da li su svi članovi društva slobodni? Pristalice pristupa zasnovanog na sposobnostima daju odričan odgovor na ovo pitanje, budući da je jedna od centralnih ideja ovog pristupa da ljudi treba da neosujećeno kroje svoj život, kao i da neometano mogu da utiču na život u svojoj zajednici. Utemeljivači pristupa zasnovanog na sposobnostima veliki značaj pridaju *moci delanja*, koja se odnosi na mogućnost osobe da postavlja i ostvaruje ciljeve, te da formira sopstvenu koncepciju dobrog života.

Važno je još istaći da pristup zasnovan na sposobnostima prihvata *etički individualizam*, odnosno podržava ideju da je svaka pojedinačna osoba podjednako moralno vredna. Međutim, to ne znači da pristup zasnovan na sposobnostima prihvata i *ontološki individualizam*. Štaviše, on prepoznaće činjenicu da su ljudi međusobno duboko povezani i konstituisani kroz društvene odnose i strukture.

U nameri da prevaziđe jednodimenzionalnost dominantnih pokazatelja blagostanja, pristup zasnovan na sposobnostima zalaže se za informacioni pluralizam. Sen i Nussbaum uporno ističu da se osobe razlikuju po mogućnostima da pretvore resurse kojima raspolažu u funkcijonisanja (Sen 1992, 1999; Nussbaum 2000, 2003). Ovi „faktori konverzije“ mogu biti proizvod: a) ličnih karakteristika (na primer, metabolizam, pol i fizička kondicija), b) društvenih okolnosti (na primer, društvene norme i odnosi moći između klase, polova, rasa i etničkih grupa), c) prirodnog okruženja (na primer, klima, stepen zagađenja sredine, geografski teren, kao i načini i mogućnosti kretanja), d) perspektiva (na primer, „pojaviti se u javnosti bez stida“ u siromašnom društvu zahteva manje sredstava nego u bogatom) i e) raspodele resursa unutar porodice. Stoga, iako u analizi nivoa blagostanja koje osoba ostvaruje možemo poći od dohotka kojim raspolaže, moramo uzeti u obzir i druge faktore, kao što su njene lične karakteristike i karakteristike okruženje u kom živi, da bismo došli do saznanja o sposobnostima te osobe.

Funkcionisanja i sposobnosti su stoga najpogodnije merne jedinice za interpersonalna poređenja.

Na kraju, što je možda i najznačajniji doprinos ovog teorijskog okvira, pristup zasnovan na sposobnostima pravi oštru razliku između sredstava i ciljeva. *Uvećanje stvarnih sloboda ljudi*, odnosno *garancija osnovnih sledovanja*, morali bi biti *cilj* društveno-ekonomskog razvoja i uspostavljanja pravednog društva (Nussbaum 2000, 2003, 2006; Sen 1992, 1999, 2003). Mada su za ostvarenje ovoga neophodni materijalni i društveni uslovi, njih treba vrednovati samo kao sredstva, a nikada kao ciljeve po sebi.

U okviru pristupa zasnovanog na sposobnostima, međutim, postoji i nekoliko razilaženja. Njih možemo prikazati na sledeći način:

- (R) 1: Izbor između funkcionisanja i sposobnosti,
- (R) 2: Opravdanost postojanja jedinstvenog spiska ključnih sposobnosti,
- (R) 3: Metateorijska pozicija.

Videli smo da ključnu ulogu u pristupu igraju sposobnosti. No, šta je sa funkcionisanjima? Za Nusbaum, funkcionisanja su relevantna kada razmišljamo o deci i osobama sa mentalnim teškoćama u većini slučajeva; za odrasle članove društva, međutim, dovoljno je insistirati samo na osiguranju sposobnosti (Nussbaum 2006). Ovim potezom Nusbaum nastoji da očuva liberalni karakter njenog razumevanja društvene pravde budući da se ostavlja prostor osobama da odaberu da li žele da iskoriste neke sposobnosti ili ne. Dok Nusbaum prednost nedvosmisleno daje sposobnostima, Sen nije uvek izričit čemu daje prednost. On ponekad ističe da je analiza sposobnosti značajnija, jer one odražavaju intrinzičnu vrednost slobode izbora, budući da ukazuju na sva funkcionisanja koja su osobi u trenutku izbora dostupna (Sen 2003). Za razliku od toga, funkcionisanja predstavljaju konkretno stanje ili radnju koju osoba bira, svojom voljom ili silom prilika. Međutim, on takođe ističe da u nekim slučajevima nemamo neophodne informacije o sposobnostima, te da usled toga možemo insistirati na funkcionisanjima (Sen 1999, 2009). Na primer, u društvu u kom je svim građanima formalno garantovano pravo glasa, a značajan broj žena ne glasa, odsustvo funkcionisanja može nam zapravo ukazati na dublje neravnopravnosti u tom društvu. Izostanak funkcionisanja, drugim

rečima, može nam otkriti da postoje i druge prepreke koje sprečavaju osobe da realizuju sposobnosti. Zamislivo je da žene ne učestvuju u političkom životu svoje zajednice zbog toga što postoje snažne društvene norme koje ih odgovaraju od uzimanja učešća, što ih čini suštinski neslobodnim. Stoga, prema Senu, odgovor na pitanje da li treba da usredsredimo pažnju na funkcionisanja ili sposobnosti zavisi od konkretnog problema koji istražujemo.

Ključna tačka neslaganja između utemeljivača pristupa zasnovanog na sposobnostima tiče se normativnog procesa pomoću kojeg formulišemo spisak sposobnosti u svrhu konstruisanja teorije pravde.⁴ U tekstu koji donosimo u ovom izdanju, ali i drugde, Nusbaum brani, na snažnim filozofskim temeljima, tvrdnju da je najbolje ostaviti filozofu da predloži spisak ključnih sposobnosti. Određene sposobnosti, Nusbaum je izričita, predstavljaju *osnovna sledovanja* svih građana i građanki, a koja su utemeljena u njihovom ljudskom dostojanstvu. Država koja nastoji da bude pravedna, dakle, mora da osigura upravo one sposobnosti koje su implicitne u pojmu ljudskog dostojanstva, a oko kojih bi svi razložni građani i građanke mogli da se slože. Za Nusbaum, to su upravo one sposobnosti koje se nalaze na njenom spisku. S druge strane, Sen (2009) tvrdi da su neophodne „razložna analiza i javna rasprava“ o tome koje sposobnosti treba da budu garantovane u jednom društvu, kao i o relativnom značaju svake navedene sposobnosti i meri u kojoj moraju biti osigurane. Ovakav demokratski proces javne deliberacije, prema njegovom mišljenju, bolje čuva pluralizam koji postoji među članovima jednog društva. Stoga, u svojim delima Sen daje samo nagoveštaje koje bi to sposobnosti mogle biti dovoljno važne da zaslužuju zaštitu i negovanje, što Nusbaum navodi na zaključak da je njegova verzija pristupa zasnovanog na sposobnostima nedorečena (Nussbaum 2003). Svakako, zasebno je pitanje da li sve sposobnosti koje Nusbaum smatra ključnim treba da budu osigurane u podjednakoj meri ili je moguće vagati između različitih sposobnosti, kao i koji je prag do kojeg one moraju biti osigurane kao stvar pravde.

Važno je zapaziti da, dok Nusbaum formuliše delimičnu i minimalnu teoriju društvene pravde, Sen nastoji da pruži teorijski okvir za procenu postojećih nepravdi i „nesloboda“ koja nam onda može poslužiti kao polazna osnova za stvaranje pravednijeg društva. Posledično, Sen smatra da nije moguće napraviti spisak sposobnosti koji bi imao primenu za svaku svrhu i u

---

⁴ Problem je principijelne prirode: tiče se pravljenja fiksiranog i konačnog spiska, a ne odbacivanja konkretnog spiska koji Nusbaum predlaže.

svim vremenima; štaviše, on ističe da je „apsurdno“ praviti takav spisak (Sen 2009: 242). U poslednjem tekstu koji ovde prenosimo, Sen ističe da izbor sposobnosti na koje se usredsređujemo ne može biti nezavisan od toga šta radimo i zašto – da li procenjujemo nivo siromaštva, preciziramo određena osnovna ljudska prava, ili merimo nivo ljudskog razvoja.

Ovo razilaženje, verujemo, otvara dublja teorijska i filozofska pitanja. Naime, koja je uloga teoretičara, a koja je uloga građana i građanki u kreiranju pravednih institucija? Da li je filozof pozvan, politički i epistemički, da predlaže spisak sposobnosti? Da li konstruisanje idealne teorije pravde može da opravlja postojanje spiska ključnih sposobnosti i treba li uopšte da se bavimo idealnom teorijom? Ako, s druge strane, prednost u određivanju ključnih sposobnosti damo javnosti, ko čini tu javnost i koji su standardi razložnosti? Mogu li se „razložna analiza i javna rasprava“ izvršiti bez prethodnog filozofskog teoretisanja?

***

Koliko je pristup zasnovan na sposobnostima uverljiv i čija je verzija pristupa uspešnija, ostavljamo čitaocima da sami procene. Nadamo se, ipak, da će ovaj kratak uvod u pristup zasnovan na sposobnostima omogućiti čitaocima da se spremno uključe u takvu debatu, kao i da sami doprinesu daljem razjašnjenju i razvoju ove teorijske paradigme. Čitaoci kojima ovaj pristup deluje privlačno, najzad, ne treba da budu iznenadevi ako im se učini da bi mogli na plodan način da koriste jezik pristupa zasnovanog na sposobnostima prilikom razmišljanja o siromaštvu, rodnoj ravnopravnosti, zdravlju ili obrazovanju.

Bojana Radovanović i Marko Konjović

LITERATURA

- Nussbaum, Martha C. 1992. „Human Functioning and Social Justice: In Defense of Aristotelian Essentialism“. *Political Theory* 20 (2): 202–246.
- . 2000. *Women and Human Development: the Capabilities Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 2003. „Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice“. *Feminist Economics* 9 (2–3): 33–59.
- . 2006. *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge, MA: the Belknap Press of Harvard University Press.
- Robeyns, Ingrid. 2005. „The Capability Approach: A Theoretical Survey“. *Journal of Human Development* 6 (1): 93–117.
- Sen, Amartya. 1979. „Equality of What?“. *The Tanner Lectures on Human Values*. Stanford University.
- . 1992. *Inequality Re-examined*. Oxford: Clarendon Press.
- . 1993. „Capability and Well-Being“. U: Martha Nussbaum, Amartya Sen (ur.). *The Quality of Life*. Clarendon Press: Oxford.
- . 1999. *Development as Freedom*. New York: Alfred A. Knopf, Inc.
- . 2003. „Development as Capability Expansion“. U: Sakiko Fukuda-Parr, A. K. Shiva Kumur (ur.). *Readings in Human Development*. New Delhi and New York: Oxford University Press.
- . 2009. *The Idea of Justice*. Cambridge, MA: the Belknap Press of Harvard University Press.

NB: Verzija pre štampanja.